

GODEN, DEMONEN EN IDOLEN

Samuel IJsseling

De goden zijn, denk ik, allereerst personages in een ingewikkeld netwerk van oeroude verhalen dat zich naar alle kanten vertakt. Dit geldt niet alleen voor de goden uit de Egyptische, Griekse en Romeinse mythologie, maar ook voor de god van het jodendom, het christendom en de Islam. Deze verhalen over de goden mogen niet losgemaakt van de gebruiken en rituelen die ermee verbonden zijn, zoals de gebeden en offers, de initiatie- en vruchtbaarheidsriten, de jacht, het bebouwen van het land en de spelen, het oprichten van tempels en vervaardigen van beelden.

De verhalen waar het hier om gaat verwijzen voortdurend naar andere en oudere verhalen en zijn op die andere verhalen aangewezen om verteld te kunnen worden en te worden verstaan. Een geïsoleerde mythe bestaat niet. De vraag naar de oorsprong van deze verhalen behoort tot de moeilijkste die gesteld kunnen worden. In eerste instantie maakt het spreken over een oorsprong zelf deel uit van het geheel van verhalen over de goden en zijn de woorden 'oorsprong' en 'begin' fragmenten van die verhalen. Met de vraag naar de oorsprong van de oorsprong, het begin van het begin of de grond van de grond stoot men op een afgrond. Omdat men de confrontatie met de afgrond niet verdraagt en omdat men het vragen een halt wil toeroepen, gebruiken we sinds mensenheugenis woorden zoals god en de goden.

Wanneer hier beweerd wordt dat de goden personages zijn in oeroude verhalen, wordt daarmee nog niets ontkend of bevestigd omtrent het al of niet werkelijk bestaan van de goden. Wel kan gezegd worden dat personages uit de wereldliteratuur zoals Antigone, Hamlet, Don Juan en Emma Bovary in zekere zin een groter werkelijkheidsgehalte hebben dan personen die werkelijk geleefd hebben maar volkomen vergeten zijn. Minstens bezitten ze een heel eigen realiteit. De personages uit de literatuur leven voort in de herinnering en kunnen dienen als navolgingswaardige afschrikwekkende voorbeelden. Ze kunnen het leven van een mens een bepaalde richting geven en hem behoeden voor dwaasheden. Soms kunnen ze zelfs troost bieden, kracht geven en verduidelijken wat iemand overkomt. Ze zijn aan het werk en in die zin hebben ze wel degelijk een eigen werkelijkheid. Zo kan men ook zeggen van de goden en godinnen dat ze een bepaalde realiteit hebben die zelfs groter is dan die van ons eigen bestaan, dat kort en eindig is. De goden en godinnen zijn 'eeuwig', dat wil zeggen over hen is er verteld lang voordat wij er waren en zal nog lang verteld worden

wanneer wij er niet meer zijn, terwijl wij zelf vergankelijk zijn en ooit zullen worden vergeten.

In het westerse denken staat - of stond tot voor kort - de idee van eenheid op de voorgrond. Eenheid zou voor velen het hoogste goed zijn. Er is sprake van één universum, één wereld en één wereldgeschiedenis, één universele rede, één waarheid, één alles omvattende wetenschap, één ware religie en één groot verhaal waarvan alle kleine verhalen deel uit maken. Binnen dit kader van de verheerlijkte eenheid past ook het monotheïsme als tegengesteld aan het polytheïsme. In de hedendaagse tijd worden er vraagtekens geplaatst bij deze idee van eenheid en is er sprake van pluri-, multi, poly-, veel- en meervoudigheid. Het ene grote verhaal zou niet langer functioneren en wij moeten het doen met de vele kleine verhalen. In dit kader past ook de hedendaagse belangstelling voor een vorm van polytheïsme.

Het feitelijk monotheïsme, kenmerkend voor het jodendom, het christendom en de Islam, is vaak hooghartig, intolerant en agressief. Onze god, wordt gezegd, is de enige, de enige ware en de machtigste. Polytheïsme zou niets anders zijn dan afgoderij of idolatrie en moet met alle mogelijke middelen worden bestreden. De vele goden van de heidenen zouden niets anders zijn dan producten van een geperverteerde menselijke fantasie, hersenschimmen of bedriegelijke demonen. De eerste christenen zijn veelvuldig wreed vervolgd, maar vanaf het moment dat hun godsdienst van staatswege verklaard was tot de enige ware, zijn ze vaak van vervolgd tot vervolgers geworden. Later hebben ze in naam van hun enige god niet alleen de ongelovigen en anders-gelovigen bestreden, maar hebben ze ook onderling in de vele godsdienstoorlogen elkaar uitgemoord. De Islam heeft in de eerste eeuwen van zijn bestaan een groot deel van de toenmalige christelijke wereld veroverd vanuit de overtuiging dat hun god de enige was en hun godsdienst de enige ware.

Naast het intolerante monotheïsme bestaat er ook een meer bescheiden en verdraagzaam monotheïsme. Zo zullen voor de moderne gelovige de verschillende religies - minstens sommige onder hen - hun eigen intrinsieke betekenis hebben en zullen de verschillende godsopvattingen, dat wil zeggen de verschillende verhalen over god, gezien worden als perspectivistische benaderingen van één en dezelfde god. Dit verdraagzaam monotheïsme heeft een zekere aantrekkelijkheid, maar gaat gepaard met fundamentele moeilijkheden die zich ook voordoen in het debat over het multi-culturalisme.

Misschien kan men volhouden dat de god van Augustinus (*interior intimo meo, superior summo meo*), van Thomas van Aquino (*actus purus, causa prima*), van Calvijn (*de goddelijke predestinatie*) en van Karel Barth (*der ganz Andere*) uiteindelijk één en dezelfde god zijn, hoewel het hier toch gaat over nogal verschillende verhalen of uiteenzettingen over god. Maar hoe is het met de god van Spinoza (*deus sive natura*), met 'de god van de filosofen en de god van Pascal' (Theo de Boer) en met de god als 'causa sui' en 'de god voor wie men

knielen, zingen en dansen kan' (Heidegger)? Moeilijk met elkaar verzoenbaar zijn de god van veel Amerikanen (*may god continue to bless America*), de god die door de Islam Allah Akbar genoemd wordt of de god van het huidige Israel die garant zou staan voor een stukje grond in het Midden-Oosten om niet te spreken over de god van het 'Gott mit uns' op de koppelriem van het leger van Nazi-Duitsland. Iedere keer gaat het hier om een ander netwerk van verhalen waarin deze of gene god als personage optreedt. Tenslotte zijn er nog de onsterfelijke goden en godinnen van de Grieken en Romeinen, die niet altijd uitblinken in goedgunstigheid, gerechtigheid en betrouwbaarheid en die zich nogal eens misdragen. Ze bedreigen en bedriegen, verwoesten en verkrachten en ze benijden en bestrijden elkaar. Plato ziet in hen vanwege hun verwerpelijke gedrag een bedreiging voor de moraliteit van de jeugd en Augustinus drijft de spot met hen, maar ze hebben toch hun sporen nagelaten in de verhalen en de verbeelding van de Europese mens. Het is moeilijk om al deze verschillende goden te zien als aspecten van de ene en ware god en het is te gemakkelijk ze te verwerpen als louter pervertering en als het misbruiken van de naam van god.

Wanneer men erkent dat het woord 'god', zoals elk woord, altijd en noodzakelijk een bepaalde reële en linguïstische context heeft, uit die context kan worden weggehaald en in een andere context kan gaan fungeren, waardoor de betekenis nooit helemaal dezelfde is, en wanneer men inziet dat het woord 'god' niet altijd een eigennaam is, zoals in het christendom, maar ook een soortnaam kan zijn, zoals bij de Grieken, dan is een vorm van polytheïsme niet ver weg. Een polytheïsme dat een grotere uitdaging is voor het denken dan het atheïsme.

Atheïsme is filosofisch gezien gewoonlijk weinig interessant tenzij men probeert nauwkeurig te bepalen *welke* god wordt ontkend of beter welk verhaal over god wordt afgewezen of nog beter welke verhalen want er bestaat niet één, maar een veelvoud van verhalen over god en de goden, als verwerpelijk wordt beschouwd. Dit veronderstelt een grondige kennis van de 'theo-logie', dat wil zeggen het uiterst ingewikkelde netwerk van verhalen (*logoi*) over god dat zich naar alle kanten vertakt. Wie die kennis van geen belang acht blijft de gevangene van een al te eenvoudig monotheïsme. De atheïst zal zich bovendien rekenschap moeten geven van een oeroude traditie van overgeleverde gebeden, smeekbeden en lofzangen, van poëzie en muziek, van het bouwen van tempels en kathedralen, van het vervaardigen van beelden en afbeeldingen en tenslotte van een geheel van rituelen en gebruiken. Wie beweert dat dit alles zijn oorsprong heeft in de menselijke fantasie en verbeelding, heeft misschien gelijk, maar als filosoof zal hij toch de vraag moeten stellen wat met het problematische woord 'oorsprong' wordt bedoeld en wat de aard is van de fantasie en de verbeelding, de symbolische en de imaginaire orde. Elk van die woorden vraagt om een lang en uitvoerig voorwoord.

Demonen

Bij Homerus betekent *daimonios* iets dergelijks als goddelijk en het woord *daimon* heeft in de oud-griekse literatuur gewoonlijk dezelfde betekenis als *theos*, god. Bedoeld wordt dan vooral de god als verdeler of toebedeeler en is nauw verwant met Moira, Tychè en de andere godinnen van het lot. Daimon is de god die de mensen het goede en het kwade toebedeelt, hen zijn gunsten schenkt maar ook onthoudt en hen een deel van leven geeft of ontnemt. Wie het lot gunstig gezind is heeft geluk, de *eudaimonia* welke in de ethiek van de Oudheid een grote rol speelt en samengaat met het goede leven. Goed zijn is ook een kwestie van geluk hebben.

Men kan zeggen dat het verhaal van deze god Daimon een poging van de oude Grieken is om een antwoord te geven op het onoplosbare probleem van het feit dat de ene mens het goed getroffen heeft en de ander veel minder goed of zelfs slecht. Dit is en blijft een raadsel ondanks alle kennis en vooruitgang en ondanks alle politieke bekommernis en idealen van gelijkheid (*isonomie*, *égalité*). De oude Grieken hadden een naam voor dit raadsel: Daimon of ook Moira, Tychè.

Omdat de Daimon zijn gunsten ongelijk verdeelt, is hij ook degene die verdeeldheid zaait. Gunst baart nijd. Ongelijkheid is van oudsher een bron van onenigheid. In deze zin is hij ook de grote Verwarrer, de *diabolus* en kan later in het christendom gemakkelijk veranderen in een boosaardige macht, de geheimzinnige en angstaanjagende tegenstrever die gods goede bedoelingen dwarsboomt. De verhalen over de goden zijn namelijk niet onveranderlijk. Wanneer ze worden opgenomen in een andere maatschappelijke en religieuze context en gaan fungeren in een andere netwerk van rituelen en gebruiken, kunnen ze allerlei veranderingen ondergaan. Zo kan de goedgunstige maar ook ambivalente daimon veranderen in een kwaadaardige en boze geest.

Bij Pindarus en Plato is de daimon eerder een halfgod, een middelaar tussen de goden en de mensen. Hij kan een goede gids zijn op de levensweg van de mens, een raadgever, helper en begeleider, zoals in de bijbel de engel Raphaël voor de jonge Tobias. Socrates zou van zijn daimon tekenen ontvangen die hem behoeden voor dwaling en misstappen. De daimon kan echter ook bedriegelijk zijn, misleiden en verleiden. Er is een goede en een kwade daimon. In de christelijke theologie en volksvroomheid kan hij dan ook gemakkelijk de rol vervullen van de duivel en de engelbewaarder. In een tijd waarin het moeilijk geworden is nog te geloven in goede en boze geesten wordt het demonische meer en meer de bovenmenselijke dimensie van het kwaad. Hoe groot dan de veranderingen en verschuivingen van betekenis van de woorden demon en demonisch zijn geweest, beseft men wanneer men weet dat Aristoteles de filosofie '*theos kai demonion*' noemde, god, goddelijk, bovenmenselijk.

Idolen

Het woord idool gaat terug op het Griekse *eidolon* en dat duidt op iets dergelijks als beeld in zijn gedifferentieerde veelvoud en gelaagdheid van betekenissen. Het bestrijkt het immense domein van de ver-beelding. Hier kunnen daarvan slechts enkele aspecten belicht worden.

In de oudste Griekse literatuur heeft *eidolon* vaak betrekking op de schimmen uit het dodenrijk. Deze en dergelijke schimmen spoken rond in de dromen van de mensen. Vandaar ook *eidolon* als droombeeld of als spook, een wezen dat louter vorm is zonder materie. Daarbij aansluitend kan *eidolon* ook spiegelbeeld betekenen. In de spiegel verschijnt de mens daar waar hij niet is en tegelijkertijd identificeert hij zich met wat hij voor zich ziet. Hij zal niet zeggen: dat is een beeld van mij maar dat ben ik. De mens vereenzelvigd zich met het beeld dat hem op welke manier dan ook van hemzelf wordt voorgespiegeld. In de Oudheid is verder opgemerkt dat de mens zich iets kan voorstellen dat niet aanwezig is, dat wil zeggen dat hij zich een beeld (*eidolon*) kan vormen van wat niet feitelijk gegeven is. Een zekere spanningsverhouding tussen aan- en afwezigheid is kenmerkend voor elk beeld.

De mens kan zich ook allerlei situaties inbeelden die niet bestaan. Veel emoties zoals angst, hoop, verlangen, jaloezie zijn vaak het gevolg van een dergelijke inbeelding. Een interessant voorbeeld van inbeelding en van het gebruik van het woord *eidolon* is de versie van Euripides van het verhaal van de ontvoering van Helena van Sparta door de Trojaanse prins Paris, een versie die ook Herodotos kende. Traditioneel wordt verteld dat Paris Helena mee naar Troje nam en dat had dan tot gevolg dat de Grieken tien jaar lang tegen de Trojanen ten strijde trokken. Euripides heeft in zijn tragedie *Helena* een andere versie. Helena zou nooit in Troje aangekomen zijn, maar door Paris achtergelaten in Egypte. In Troje was slechts een beeld (*eidolon*) van Helena. Dit betekent dat heel de Trojaanse oorlog een zaak van inbeelding was, van een illusie, een zinsbegoocheling. Beelden kunnen inderdaad bezit nemen van de menselijke geest.

Er zijn ook de beelden van wat later de beeldende kunst genoemd wordt: de houten, stenen of bronzen beelden en de geschilderde of getekende afbeeldingen. Ook hier is er de spanning tussen aan- en afwezigheid. In het beeld of de afbeelding wordt het afwezige tegenwoordig gesteld, maar het blijft ook altijd afwezig. Gestorvenen kunnen door een beeld opnieuw tot leven worden opgewekt, maar zijn en blijven dood en vergankelijke dingen die vergaan zijn, kunnen door een afbeelding worden bewaard, maar zijn tegelijkertijd voor goed verdwenen.

Sinds mensenheugenis zijn beelden en afbeeldingen het voorwerp geweest van eerbied en verering. Tegelijkertijd is deze verering, vooral in de monotheïstische religies met alle mogelijke middelen bestreden. In de tien

geboden wordt niet alleen het vereren van beelden verboden, maar ook het vervaardigen en op veel plaatsen in de bijbel wordt over de strijd tegen de verbeelding verteld. Ook de Islam kent een streng verbod om god, maar ook mensen, dieren en dingen af te beelden. De oudste kerkvaders, ook wel de apologeten genoemd, hebben zich fel gekeerd tegen de verering van de heidense beelden van goden en keizers. Zij spraken van idolatrie, afgodendienst en polytheïsme en het was voor hen het zwaarste misdrijf dat een mens kon begaan, *principale crimen generis humani* (Tertulianus). Veel christenen zijn de marteldood gestorven, omdat zij weigerden de vereiste eer aan de beelden te betuigen.

In de achtste en begin negende eeuw is een conflict uitgevloten tussen de zogeheten iconodulen, zij die het vervaardigen en vereren van heilige beelden verdedigden, en de iconoclasten die dit verwierpen. Een van de argumenten van de verdedigers was de gedachte dat een beeld of afbeelding het heilige of de heilige wel tegenwoordig stelt, maar tegelijkertijd een afwezigheid instelt. Het beeld zou slechts een teken zijn dat naar het of de heilige verwijst, maar er niet mee samenvalt. Het beeld zelf als teken heeft echter ook een eigen werkelijkheid en is dan ook eerbiedwaardig. Tijdens de Reformatie wordt opnieuw een beeldenstrijd gevoerd die soms zelfs uitloopt op een beeldenstorm. Voor de protestanten is de verering van de beelden van god en al zijn lieve heiligen met alle uiterlijkheid die daarmee gepaard gaat een vorm van idolatrie en afgoderij.

Bij de zeventiende-eeuwse Francis Bacon krijgt het woord idool een enigszins andere betekenis. In zijn leer van de idolen staat het voor de vooroordelen die de vooruitgang van de wetenschap belemmeren. Het zijn drogbeelden, producten van individuele en collectieve, in de taal en de overlevering gewortelde inbeelding en verbeelding. Bacon en vele anderen na hem zien het ontmaskeren van deze idolen als voorwaarde om toe te treden tot een nieuwe wereld, een *New Atlantis* waar ruimte is voor wetenschappelijk onderzoek en allerlei nieuwe ontdekkingen.

Heden ten dage zijn idolen populaire en aanbeden figuren, gewoonlijk uit de wereld van de muziek, de film en de sport. Het idool straalt als een ster, spreekt tot de verbeelding, is het voorwerp van verering en is voor velen een soort god of afgod. Hij of zij fungeert als een soort spiegel, een identificatiefiguur of 'trendsetter' en wordt nagevolgd wat betreft taal, kleding en gedrag. De moderne idolen kunnen slechts bestaan dankzij de media. Zoals de oude goden zijn de idolen van vandaag personages in een netwerk van verhalen. Beroemd zijn is namelijk genoemd en geroemd worden. Over een idool moet worden gepraat en verteld en moeten er beelden van hem of haar worden vervaardigd en geprojecteerd. Zoals de goden tronen op de lofzangen van degenen die hen vereren en bestaan dankzij de verhalen die over hen worden verteld, zo bestaan de idolen slechts dankzij hun bewonderaars en dankzij de aandacht die aan hen wordt besteed door de media. Er zijn echter grote

verschillen. De verhalen over de goden stellen de goden op een of andere manier tegenwoordig, maar stellen tegelijkertijd ook een afwezigheid in. De moderne idolen lijken volkomen op te gaan in hun aanwezigheid en niet te verwijzen naar iets wat hen te boven gaat. Ze zijn bovendien vergankelijk en hun roemrijk bestaan is van korte duur, de echte goden daarentegen zijn onsterfelijk.

Tot slot.

Alleen domme mensen vragen, volgens Roberto Calasso in zijn boek *De bruiloft van Cadmus en Haemonia* (blz. 232) of de Grieken geloofden in hun mythen, hun verhalen over goden en helden. Het gaat hier niet om geloof, zeker niet in de christelijke zin van voor waar aannemen en van vertrouwen. Met de (Griekse) mythen treedt men binnen in een rijk van gebeurtenissen die nooit hebben plaats gehad maar steeds weer opnieuw gebeuren (Salustius, *Over de goden en de wereld*) en in een wereld van soms wreedaardige poëzie die meer waar is dan de feitelijke zakelijkheid (Aristoteles, *Poetica*), of die minstens een eigen dimensie van waarheid bezit die voor ons modernen misschien niet altijd meer toegankelijk is.

PERSONALIA

Bert Bats studeerde aan de Technische Universiteit Twente en is momenteel werkzaam als systeembeheerder bij een ingenieursbureau.

Antoon Braeckman is Hoofddocent aan de Katholieke Universiteit Leuven en is de samensteller van de bundel *Onbehagen met de moderniteit* (2001).

Samuel Jsseling is emeritus-Hoogleraar aan de Katholieke Universiteit van Leuven en is de auteur van onder meer *Macht en onmacht* (1999).

Ike Kamphof doceert wijsbegeerte aan de Universiteit Maastricht.

Philippe Lepers is de auteur van *Zinvol leven in een onverschillige tijd* (1998) en bereidt een proefschrift voor over Nietzsche.

Koenraad Verrycken is gewoon hoogleraar aan het Departement Filosofie van de Unversiteit Antwerpen. Hij doceert er Antieke Filosofie en Geschiedenisfilosofie.

Binnenkort in De Uil van Minerva

Alain Besançon, *Van het mystieke naar het sublieme*

Jacques Dewitte, *Consensus en dissentie*

Hans van Stralen, *Ingarden en de fenomenologie van de lezer*